

Az ábrázolás fogalma a kognitív nyelvészetben

Mint ismeretes, a generatív paradigma metodológiai lehetőségeinek korlátozott volta, ami a nyelvi jelenségek igen elenyésző mennyiségének a leírását érintette (Lakoff szerint az angol nyelv esetében, a szépirodalmi szövegeket figyelmen kívül hagyva, kb. 5%), szükségszerűen elősegítette egy új irányzat, új paradigma megjelenését a nyelvtudományban. Ezt a paradigmát kognitív nyelvészetnek hívják.

A generatív grammatikákkal szembeni fő kifogás az empirikus korlátozásokkal kapcsolatos, de a kognitív nyelvészet képviselői azt is kifogásolták, hogy a generatív grammatikák a lehetőleg egzakt formalizáció keresésében olyan magas absztrakciósintet értek el, amelyről már nem lehetett látni a valódi nyelvet, és ha néha mégis észrevették, akkor ez főként az angol nyelv volt, ami tovább korlátozta a kutatási perspektívát (Bańczerowski 2000: 319–27).

A kognitív nyelvészet új nyelvi koncepciót fogadott el. Ezen elmélet fő követelménye olyan metodológiai elv elfogadása, amely az empirikus megközelítésen alapul: mivel a nyelv struktúrája azonos az emberi tapasztalaton alapuló megismerési struktúrával, a nyelvész nem korlátozódhat csupán a saját maga által kitalált néhány nyelvi képződmény kutatására és a szigorú, a nyelvi valóságot nem fedő, nem redundáns szabályok megállapítására, hanem figyelembe kell vennie az eddig ignorált nyelvi jelenségeket, és törekednie kell arra, hogy különböző nyelvek minél több adatára is támaszkodjék. Az ilyen program a nyelvhasználat összes jelenségének a tanulmányozását implicálja. Ezen kívül a nyelvésznek empirikus kutatásaiban figyelembe kell vennie az emberi megismeréssel foglalkozó más tudományos diszciplínák, például a kognitív pszichológia, antropológia, nyelvfilozófia, neurológia stb. eredményeit is. Érdemes megjegyezni, hogy ez a követelmény a Korzybski-féle általános szemantika programjában is szerepelt (Korzybski 1948).

A kognitivizmus elveti az önkényesen meghatározott „nyelvi komponensek” autonómiáját, és a nyelvet a társadalmi kultúrinterakció széles kontextusában helyezi el (Bańczerowski 2002: 459–64). Így, a nyelv organizációjának fő elvét az ember megismerési képességei és folyamatai, a kategóriák képzését viszont a kategorizáció prototipikus modellje határozzák meg. A prototípusok elmélete minden kategóriát a prototípusához, azaz vagy a sematikus ábrázolásához, vagy a legtipikusabb (központi) képviselőinek a csoportjához viszonyít. A kategóriák képzésének e két alternatív módja tükrözi az ember megismerési folyamatainak a természetét: a tapasztalat rendezése vagy az ábrázolási sémák (image schemas) (azaz a kisszámú objektumot és a köztük megvalósuló relációkat tartalmazó absztrakt sematikus struktúrákban) vagy a konkrét képzetek (rich mental images) formájában történik.

A prototípusok elmélete szerint a képzetek (mental images), vagyis az emberi tapasztalatot rendező minták a fogalmak képzésének az alapját alkotják az egyik kategóriából a másikba történő projekció révén vagy a fizikai doménből az absztraktba történő metaforikus projekció segítségével. Ily módon a metaforát nem úgy észleljük, mint zseniális elménk képződményét, hanem mint nyelvi „szövetet” alkotó jelenséget.

A klasszikus (arisztotelészi) kategorizáció elméletének a prototípusok elméletével történő helyettesítése azzal a következménnyel járt, hogy a referenciális szemantikát háttérbe szorították a szubjektivisták jelentésemélet előnyére. Ez utóbbi a jelentést a konceptualizációval, az emberi tapasztalattal azonosítja. Egy adott szituációt az ember többféle módon képes konstruálni. Ezt a képességet **ábrázolásnak** nevezik, ami a kognitív pszichológia fő fogalmainak az egyike, és amelyből a kognitív nyelvészet elméleti alapjai erednek.

Az ábrázolást olyan pszichológiai folyamatnak tekintik, amely azon alapul, hogy az emberi elmében a tárgyakról és az eseményekről létrejönnek bizonyos reprezentációk. Bár minden kognitív pszichológus egyetért azzal, hogy az ábrázolási folyamat azonos az információ feldolgozási rendszerével, de az ennek eredményeként létrejött képzetek jellegével kapcsolatosan már nézetkülönb-

ségek alakultak ki közöttük. Vajon a szóban forgó képzetek leírás vagy kép formájúak-e? A két koncepció közötti eltérés abból a fogalmi különbségből adódik, amely a kategóriaképzés két egymással ellentétes módját tükrözi. Az egyik a legjobb képviselőket (exemplars), a másik pedig a sémákat (schemas) veszi figyelembe. A „festői” kép igényli a kategória létezését, és nem implicálja e kép leírás alapján létrehozott összetevőinek állandó rendjét. Másrészt, a „leíró” kép lehet tetszőlegesen sematikus is, és tulajdonságait különböző megismerési elvek alapján lehet rendezni. A kétfajta kép közötti különbséget gyakran hasonlítják ahhoz a különbséghez, amely a regény („leíró kép”, ahol a rendet a nyelv lineáris jellege határozza meg) és e regény alapján készített film („festői kép”) között fennáll (lásd: Dennett 1982: 55). Mind a két koncepciót (a leíró és a festői ábrázolás) követő kognitív pszichológusok egyetértenek abban, hogy az elménkben létrejött képzeteknek legalább egy olyan elvet kell követniük, amely a vizuális képekre jellemző. Ahhoz, hogy egy kép képként jelenjen meg, előbb meg kell jelennie egy személynek, aki néz, megismer és megállapítja azoknak a tulajdonságoknak a jelenlétét, amelyek éppen ennek az objektumnak a képét alkotják és nem másnak (Dennett 1982: 53). Az egyéni nézőpontnak a megléte az ábrázolás fogalmának kulcselemét és inherens aspektusát jelenti. A környezeti hatások eredményeként létrejönnek a képzetek, és az egyéni tapasztalat növekedésével a szerzett tudás a kognitív struktúrák rendezett formájában rögzítődik az emberi emlékezetben, és bármely pillanatban előhívható. A szóban forgó képzetek konvencionalizálódnak, ami azt jelenti, hogy a társadalmi interakció folyamatában a tiszta egyéni, azaz az adott személyre jellemző elemek elmosódnak, és emlékezetünkben csak az a tudás szűrődik le, amely az adott közösség „közös” tudását jelenti. Ily módon az egyéni nézőpont kanonikussá válik, azaz az általános anonim megfigyelő nézőpontjává.

Az ábrázolás fogalma a kognitív grammatika alapköve és egyben a legfontosabb láncszeme, amely az emberi tapasztalatot a szó formájával köti össze. A kognitivisták mindig azt hangsúlyozzák, hogy a nyelv természetét az emberi megismerési folyamatoktól elszakítva nem lehet megérteni. Abból az elvből indulnak ki, hogy az ábrázolás a fogalmi alapját képezi a szemantikai struktúrák többségének, ami teljes összhangban van a megismerés pszichológiai elméleteivel.

Az emberek általában egyformán alkotják a képzeteket. Talmy (1988: 194–5) a képzetek alkotásának négy rendszerét különbözteti meg: (1) a strukturális sematizáció rendszere, amely az objektumok mennyiségére, az időben és/vagy térben történő „lehorgonyzására”, disztribúciójára stb. vonatkozik; (2) a perspektíva beállításának a rendszere, amely összefügg az objektumok lokalizációjával, mozgásával, a köztük fennálló távolsággal, valamint az állapotok percepciójával és a változó nézőpontokkal; (3) a figyelem megosztásának a rendszere a színhely (= szcéná) figurára és háttérre történő megosztásának megfelelően; (4) az erők dinamikájának a rendszere, azaz az egymásra ható erők között megvalósuló relációknak a rendszere. Ezeknek a rendszereknek megfelelnek az adott nyelvben hozzáférhető eszközök, és mivel az ábrázolás konvencionalizálási folyamata nem független a kulturális, társadalmi és történeti tényezőktől, ezek az eszközök a különböző nyelvekben különbözőek. Ezen kívül, a képzetek képzési rendszerének a funkcionálása az egyes nyelvhasználóktól is függ, akik a szcénát egyéni módon konstruálják, azaz különböző módon szimbolizálják az egyes konceptualizációkat. Mivel az emberek nem egyformák, nem egyformák az általuk létrehozott verbális struktúrák és az egyéni konstrukciók sem. A kiválasztást a nyelvhasználók szükségletei és intenciói motiválják, és annak ellenére, hogy minden választás a konvenció határain belül marad, az egyes képek kisebb vagy nagyobb mértékben konvencionalizálódhatnak.

A szcéná különböző módon történő konstruálása (alternate scene construal) a „konstrukció” fogalmának összetett jelentésén alapul – ötvöződik benne a „valaminek a jelentése” és az adott grammatikai struktúra használata. Az első jelentés a nyelvhasználóktól függ, a másik pedig választást jelent a nyelv által kínált lehetőségekből. A magyar nyelvhasználó az események menetét **MOZGÁS A TÉRBEN** fogalmi metafora segítségével kommentálhatja, és mondhatja például, hogy: *Jól mennek a dolgok*. Kiemelheti azonban e metaforikus mozgásnak a folytonosságát, és egy jobban specifikált mozgásigét igénybe véve közölheti például, hogy: *Jól folytak a dolgok*. Ezen

kívül, a nagyobb hangsúlyt nem magára a mozgásra is helyezheti, hanem a végeredményre, és azt mondhatja, hogy: *Jól alakultak a dolgok*. Ez a három mondat, bár kölcsönösen helyettesíthető egymással, nem tekinthető szinonimikusnak annak a képnek a tükrében, amelyet ezek a mondatok előhívnak: az elménkben létező képnek különböző aspektusait profilírozzák.

A kognitív nyelvészetben a grammatikát ábrázolásnak tekintik (Langacker 1986, 1987, 1988, 1993). Az „ábrázolás dimenzióinak” a listája szubjektív, és megfelel a prototípuselmélet elveinek. Az ábrázolás dimenziói a Langacker-féle elméletben azok a paraméterek, amelyek determinálnak minden konceptualizált szcénát, szituációt és konfigurációt. Ezt az utolsó három terminust Langacker felváltva használja, azaz a konceptualizátor (conceptualizer) által valódi vagy fiktív időben, és fizikai vagy mentális térben konceptualizált tartalomnak kisebb-nagyobb fragmentumaira vonatkozóan. A terminológiai keveredés elkerülése végett jelen írásban a szcena (scene) terminust fogjuk használni.

A szcena bizonyos számú objektumot tartalmaz (tárgyak, megfigyelések, megérzések stb.), amelyek különféle temporális és atemporális relációkat alkotnak. Feltételezik, hogy azok a tényezők, amelyekről a konceptualizátor által végrehajtott szcena konstruálása függ, korrelációban állnak egymással, és az emberi elme megismerési képességeinek a függvényei. Az egyik legalapvetőbb képesség az **összehasonlítás** képessége, amelyen a kategorizációs folyamat (a hasonlóság keresése abban, ami különböző) és a kategóriák határainak az átlépése (például a metaforák képzése) alapul. Az összehasonlítás folyamata a látómező megfigyelésének a folyamatában történik (szó szerinti és átvitt értelemben). Ez vagy **holisztikus szkennelés** (summary scanning) (amikor minden tulajdonság egyidejűleg lényegesnek tekinthető), vagy **szekvenciás** lehet (sequential scanning) (amikor a helyszínt alkotó elemeket egymás utáni sorrendben figyeljük meg). Például az *alma* szó a holisztikus szkennelés eredménye, amely olyan tulajdonságokat hív elő, mint például a „gyümölcs”, a „gömbölyűség”, az „édesség” stb. Az *enni* szó viszont bizonyos konfigurációk szekvenciáját aktiválja, amelyek együttvéve temporális relációt alkotnak.

A kognitív struktúrák (cognitive domain) képzése más képességek létezését is feltételezi, például a **szelekciót** (selection) (azaz az értékes információk megtartását és a lényegtelenek elvetését), valamint az **absztrahálást** (amely lehetővé teszi a **semantikusság** [schematicity] síkjainak fokozatosság szerinti létesítését) vagy az egyes megismerési struktúrák **specifikációjának** a megállapítását, amelyeket szükség szerint többé vagy kevésbé részletesen észlelhetünk.

A megismerési folyamatokat az intenzitás változatossága jellemzi. Ezek a folyamatok az aktiválási szintben különbözhetnek egymástól: például egy adott pillanatban a figyelmünk a tapasztalatunk csak egyes aspektusain összpontosulhat, és ennek eredményeként az egyes jelenségek részletesebben, mások pedig általánosabban ábrázolódnak. A megismerési folyamatok a szcena ábrázolási módjaiban és végeredményben a nyelvi egységek, illetve a konvencionizált képek kiválasztásában közvetlenül tükröződnek. A szcena konstruálásának az egyes aspektusai azonosak az ábrázolás dimenzióival.

A szelekció az ábrázolás alapvető dimenziója, amely az adott képet alkotó egy vagy több kognitív struktúrának a konceptualizátor által történő kiválasztására vonatkozik. Itt mindenekelőtt a **profil** (profile) és a **bázis** (base) között fennálló relációról van szó (Bańcerowski 2002: 321–9). A profil az adott kifejezés által megjelölt azon objektumot jelenti, amelyen az adott konceptualizáció összpontosul, a bázis pedig a profil megértéséhez szükséges kontextust biztosítja. Például a *fal* szó bizonyos specifikációt igényel, például a méretre, színre, anyagra, szilárdságra, funkcióra stb. vonatkozóan. A specifikációknak egy bizonyos megismerési skála által meghatározott terjedelemben kell megjeleníteniük, például a FAL fogalom esetében fontos az, hogy a nyelvhasználó tudja, hogy a fal milyen magas, hogy az adott falat a „magas falakhoz” tudja sorolni, azaz ismernie kell a megfelelő skála fogalmát. A skála fogalma viszonylagos. Tehát, azt mondhatjuk, hogy például ez a „kis kocs” úgy néz ki, mint egy „nagy bogár”, vagy ez a „kis ház” egy „nagy kaptárra” hasonlít stb. Az, ami „kicsi”, mint a kocs vagy a ház, konceptualizálódhat mint „nagy” az átlag méretű rovar

vagy a kaptár esetében. Azt a mértéket, amelyben az adott fogalom egybeesik a fogalmi struktúrák releváns hálózatával – a skálán kívül – a specifikációk szintjei is meghatározhatják. Az előhívott szemantikai tartalom, terjedelmétől függően, megkülönbözteti a kifejezés szemantikai struktúrájának **maximális** (maximal scope) és **közvetlen terjedelmét** (immediate scope). A maximális terjedelem az adott kifejezés által előhívott fogalmi tartalomnak az egészére vonatkozik, a közvetlen terjedelem viszont a maximális terjedelemnek csak azon elemeit foglalja magában, amelyek a profilizált objektum közvetlen jellemzőiben mutatkoznak meg (Langacker 1993: 7). Például a FAL fogalom esetében a közvetlen terjedelemben kell, hogy jelen legyen például a HÁZ fogalom, mivel az szükséges a FAL fogalom megértéséhez (ez a rész-egész metonimikus reláció a megismerési struktúrák egyik fajtája). Tehát a FAL fogalomnak mint profilnak a bázisát a HÁZ mint a FAL-NAK a közvetlen és nem a maximális terjedelme (például az UTCA, LAKÓNENEGYED vagy VÁROS) alkotja. Tehát a FAL közvetlenül előhívja a HÁZ fogalmát.

A Langacker-féle különböző ábrázolási módok modelljében az **absztrakciósint** fogalma a sémákra, valamint a sémák egyéni konkretizációjára (instantiations) vonatkozik. A **séma** (schema) annak a struktúrának az integráns része, amely a nyelvi organizáció bizonyos szintjén felöleli a lényeges általánosításokat, a **konkretizáció** viszont a séma konkretizálásának egy konkrét esetét jelenti. Az absztrakció (sematizáció) folyamata fordítottja a séma konkretizálásának (schema elaboration). A függőségi hálózatnak, amely a sémák és a konkretizációjuk között érvényesül, hierarchikus felépítése van. A magasabb szinten történő konkretizáció sémaként szerepelhet az alacsonyabb szintű konkretizáció számára. Más szóval azt mondhatjuk, hogy az absztrakció szintjeinek a növekedése a sémák határozatlanságának a növekedését vonja maga után, a konkretizáció viszont a határozatlanság, azaz a szubjektív entrópia nulla szintre történő redukálását jelenti a konkrét kommunikációs aktusban. Ez szükséges feltétele annak, hogy a kommunikációs aktus sikeres legyen. A megfelelő absztrakciósint megválasztása és a konkretizáció fokának a meghatározása a beszélgető partnerek megállapodásának és kommunikációs alkujának az eredménye (lásd részletesebben: Bańcerowski 2000). A sémák és konkretizációjuk hálózata nemcsak a különböző nyelvek, hanem a különböző nyelvhasználók esetében is különböző. A sémák nyelvileg minden lényeges általánosítást tartalmaznak. A séma és a konkretizációja közötti reláció azt a viszonyt fejezi ki, amelyet a nyelvtudományban a hiponímia és a heteronímia szemantikai relációjának neveznek, például a GALAMB fogalma a MADÁR fogalomnak a konkretizációja, a RÓZSA pedig a VIRÁGÉNAK stb. Tehát a GALAMB hiponimája a MADÁRNAK, amely a GALAMBHOZ viszonyítva hiperonima.

Az absztrakció **alapszintjén** (basic level) létrejönnek az **alapkategóriák**, azaz az olyan kategóriák, amelyek az adott nyelvközösség kommunikációs igényeinek a legjobban megfelelnek. Az alapszint fogalmait (basic level terms) a nyelvben a megismerési folyamatok természete határozza meg. Gyakorlati szempontból ezekre a fogalmakra van a legnagyobb szükség, mivel a leggyakrabban szerepelnek a mindennapi nyelvi kommunikációban. Például nem a *vizsla*, *agár*, *kuvasz* vagy a *kutyaszerű emlős* stb., hanem a *kutya* szó képviseli az alapszintű kategóriát. Az alapszint fogalmai bizonyos viszonyítási pontot jelentenek a tőle alacsonyabb, illetve magasabb szinteken szereplő, azaz a nagyobb, illetve kisebb specifikációval rendelkező fogalmak számára.

A specifikáció kiválasztása a beszélőtől és az adott kontextustól függ. A sematikuság növekedése csökkenti a specifikációt, a túl nagy specifikáció viszont növeli a redundanciát. Például a következő mondat: *Beoltották-e a vizsládat?* redundáns abban az esetben, ha a környéken csak egyetlen egy kutyatulajdonos van. Ebben a szituációban inkább a *kutya* mint az alapszint fogalma természetesebb lenne. Abban az esetben viszont, amikor két különböző fajkutyá közül csak az egyiket oltották be, akkor az *Beoltották-e a kutyádat?* mondatnak a specifikációja már nem lenne elégséges (kivéve azt az esetet, amikor a konkrét kutyára történt rámutatás).

Az elégtelen, illetve a redundáns specifikáció a konceptualizátor tudatos kiválasztásának az eredménye is lehet. Ezt a kommunikációs igény és szándék határozzák meg. A specifikáció kivá-

lasztott szintje a kép jellegét adja meg. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy a specifikáció a kultúrminiták által determinált megismerési kategóriákból, valamint az egyéni tapasztalatból is következik. Ezek a különböző nyelvekben különbözőek. Például a magyar *hó* szó által jelölt HÓ fogalom túl sematikus, tehát a specifikációja nem elégséges az eszkimók számára, akik többfajta havat különböztetnek meg, és mindegyiknek más és más neve van, például *apingaut* (= első hó), *manyak* (= puha hó), *akelrorak* (= frissen fúvott hó), *massak* (= vízzel kevert hó), *auverk* (= a ház építéséhez használt hó), *ayak* (= a cipőn, öltözéken lévő hó) stb. Hasonló módon egyes sémi dialektusokban a *tevét* jelölő igen fejlett névrendszer létezik, amely figyelembe veszi az állat nemét, színét, nagyságát stb.

Az ábrázolás egyik fontos aspektusa a **perspektíva** (perspective), azaz a megfigyelő elhelyezkedése a megfigyelt szcénához viszonyítva. A perspektíva fő aspektusa pedig a **nézőpont** (vantage point), azaz az a hely, amelyből megfigyeljük a szcénát. A konceptualizátor által kiválasztott nézőpont befolyásolja a megfelelő nyelvi kifejezés megválasztását is, mint például a *jobb* és *bal*, *fent* és *lent*, *előtt* és *mögött* stb. A nézőpont prototipikusan relatív a megfigyelő fizikai térben történő **orientációját** (orientation) illetően. A nyelvi konvenciók általában a kanonikus konfigurációkat tükrözik, amelyek egyrészt az objektumok térbeli természetes orientációjától, másrészt pedig a kultúra által meghatározott meggyőződésektől és elvárásoktól függenek. Minden élőlénynek van *eleje* és *háta*, a mozgás viszont olyan orientációt implikál, amelyben a mozgó test *eleje* megfelel a mozgás irányának. Ezt az elvet hajlamosak vagyunk más objektumokra is vonatkoztatni, és azonos orientációt tulajdonítani azoknak akkor is, ha például ugyanabban a garázsban tartózkodunk, és látjuk a felénk közeledő kocsit, amely *Háttal jött be a garázsba*.

Az orientáció az **irányultsággal** (directionality) függ össze, amely prototipikusan a mozgás térbeli irányára vonatkozik. Modellértékű az a szemantikai oppozíció, amely a magyar *jön* és *megy* igék között valósul meg. Ez a dimenzió nagyon gyakran jelenik meg azokban a mondatokban is, amelyek a statikus konfigurációkat írják le, például:

A hegy meredeken emelkedik.
A hegy meredeken lejt.

Ez a konceptualizáció nem a fizikai mozgást, hanem a konceptualizátor szubjektív mozgását implikálja, aki meghatározott irányban a statikus helyszínt figyeli.

A standard konceptualizációknál a megfigyelő (konceptualizátor) azonos a beszélővel. A nyelvhasználó viszont olyan megismerési képességgel rendelkezik, amely lehetővé teszi a sajátjától eltérő megfigyelési pont megválasztását, ami tükröződik a különböző nyelvekben tapasztalt konvencionális ábrázolásban. A leggyakoribb eset az úgynevezett **áthelyezés a mentális térben** (mental transfer), amely azon alapul, hogy a beszélő átveszi az információvevő nézőpontját. Így például egy budapesti lakos, aki vonattal szándékozik Varsóba menni, azt fogja mondani, hogy:

Vasárnap Varsóba megyek vonattal.

Amikor azonban azzal a személlyel beszélget, aki várni fogja őt a varsói pályaudvaron átveszi a beszélgető partnerének a nézőpontját, és azt mondhatja:

Vasárnap Varsóba jövök vonattal.

A perspektívának mint az ábrázolás egyik dimenziójának az utolsó komponense az **alanyosítás** (subjectification). Ez a szcénának talán a legkomplikáltabb aspektusa. A Langacker-féle grammatikaelméletben a szcena konstrukciója, a konceptualizátor által elfogadott nézőponton kívül, a beszélő és az általa ábrázolt szcena között fennálló reláción alapul. A szcena konstrukciója akkor

alanyosított a legnagyobb mértékben, ha a beszélő kizárólag a megfigyelő szerepét tölti be, és saját maga nem vesz részt a szcénában. Az alanyosítás fogalma a mentális térben történő áthelyezéssel függ össze, amikor más személy nézőpontjának az átvétele megy végbe. Az alanyosítás fogalmának értelmében a beszélő átveszi más személynek a nézőpontját oly módon, hogy a mentális térben úgy nézi saját magát, mintha más személyt látna.

A más személy nézőpontjának az átvétele magas fokú **tárgyasítást** szolgál. A magyarban a tárgyasítás grammatikalizált is lehet, például, amikor a beszélő, ahhoz hogy saját magát határozza meg, az egyes szám harmadik személyt használja az olyan mondatokban, mint:

Adj pusztit az anyukának! (feleség a férjéhez)
Búcsúzz el az apukától! (férj a feleségéhez)
Főzzél egy kis kávé-t a papának! (férj a feleségéhez)

vagy többes szám első személyt a következő mondatokban:

Hogy vagyunk, hogy vagyunk? (orvos a betegéhez)
Hova megyünk ilyen korán? (professzor az asszisztenséhez)
Na, felkészültünk a vizsgára? (tanár a hallgatóhoz)

Úgy tűnik, hogy az alanyosítás fokát a konceptualizátor szerepe és az általa végrehajtott saját konceptualizációnak a tárgya között fennálló összefüggés határozza meg.

A szcena megfigyelésekor a konceptualizátor egyes jelenségeknek több, másoknak pedig kevesebb figyelmet szentel. A kiemelt jelenségek **figura** (figure) státuszt kapnak. A figura és a **háttér** (ground) az észlelési folyamat elválaszthatatlan és univerzális tulajdonságait képezik. Itt arról van szó, hogy az ember a látómező megfigyelésekor a színhely egyes elemeit élesebben észleli, mint a többit. Az emberi elmére jellemző megismerési képesség, amely különbséget tesz a figura és a háttér között, tükröződik a nyelvben is, nevezetesen a szcena konstruálásának a módjában. Bár maga a kategorizáció nem abszolút, és a megfigyelő bizonyos szabadsággal rendelkezik afelől, hogy meghatározza a szcena elemeinek a szerepét, mégis a megismerési tényezőknek köszönhetően az egyes kiválasztások természetesebbeknek tűnnek, mint mások. A percepciós folyamat természete abban rejlik, hogy az ember az általa jól ismert környezet tulajdonságait általános, nem specifikált háttérnek tekinti, amelyben azonnal észreveszi az új elemeket, és lehetővé teszi, hogy a **figura** – **háttér** oppozíciót viszonyítási rendszernek tekintsük a pragmalingvisztikában jól ismert **asszerció** – **preszuppozíció** megkülönböztetés számára. Az a pszichológiai szabály, amely szerint az erős ingerek (például éles fény, nagy frekvenciájú hangok, erős illat stb.) a percepciós figurák szerepét töltik be, a nyelvben is tükröződik. Észrevették például azt, hogy a mondat grammatikai alanya általában a figura, a határozók pedig háttérminőségben funkcionálnak. Figurának tekinthetjük a perfektív igéket (az imperfektívvel szemben) (lásd: Grzegorzycykowa 1997: 25–39; Pátrovics 2000: 54–5), valamint a kijelentő mondatokat is (a tagadókkal szemben) (lásd például Hopper, Thompson 1980: 251–99, Langacker 1988, Wallace 1982: 201–22). Vegyünk egy példát:

A professzor előadást tartott nyelvészetből, és hirtelen összeesett.

Az első mondatban szereplő imperfektív ige szemben áll a második mondat perfektív igéjével. Az *előadás nyelvészetből* háttérét alkotja a figurának, azaz annak az eseménynek, hogy a professzor hirtelen összeesett. Ahogy a fentiekből láthatjuk, a figura – háttér mint ábrázolási dimenzió inkább az egész szcénára, és nem az egyes elemeire vonatkozik.

Az ábrázolás fő aspektusa abban rejlik, hogy a konceptualizátor olyan képességgel rendelkezik, amely lehetővé teszi a megfelelő kiválasztást több lehetőség közül is. Ezeket a lehetőségeket

viszont nagymértékben a természetes nyelv azon inherens tulajdonsága határozza meg, amelyet **ikonosságnak** (iconicity) nevezünk. Az ikonosság feltételezi azt a közvetlen megfelelést, illetve hasonlóságot, amely a nyelvi kifejezések és az általuk leírt objektumok között fennáll. Az egyes jelek síkján megjelenő ilyen típusú izomorfizmust a nyelv univerzális tulajdonságának tekintik (például a hangutánzó szavakat, mint ismeretes, Peirce „képi” ikonosságnak nevezte). Az ikonosság a jelek kombinatorikus rendezésén is alapulhat, amelynek értelmében azok a nyelvi elemek, amelyek fogalmilag vagy szemantikailag kapcsolódnak egymáshoz, a szövegben egymás közelében helyezkednek el, mint például a determinátum és a determináns funkciójú szavak esetében: *magas fa, hosszú utca, az emberek olvasnak* stb. Ez az ikonosságtípus viszont a grammatikai konvencionalizáció eredménye, tehát természetszerűen nem jelenthet nagy választást a konceptualizátor számára, és így az ábrázolás a feljebb meghatározott értelemben ezt nem érinti. Egyes nyelvekben azonban (például az angol nyelvben) megvan a lehetősége annak, hogy olyan szintaktikai szerkezeteket hozzunk létre, amelyek szemantikailag éppen az ilyen fajta szubjektív „távolságban” különböznek. Ezt a jelenséget nagyon gyakran illusztrálják az úgynevezett dativusi eltolódás (Dative shift) segítségével: *He bought Mary a present* mondat közelebbi kapcsolatot implikál az ige és a tárgy között, mint az alternatív struktúra: *He bought a present for Mary*.

Az ikonosság a konceptualizátor azon tevékenységében is megnyilvánul, amelynek célja a szcena szerkezetét alkotó elemek rendezése. A nyelv lineáris jellege előre meghatározza a „vízszintes” rendezést, a szcena konstruálásának különböző módjaiban megnyilvánuló különbségek viszont az elemek „függőleges” átalakítását vonják maga után. Ezt a két rend közötti különbséget a „természetes” (ordo naturalis) és a „jelölt” (salient) rend között fennálló oppozíció tükrözi (Osgood 1980). A természetes rend az események természetes sorrendiségét tükrözi. Klasszikus példája a Julius Caesar által kiejtett mondat: *Veni, vidi, vici*. A valódi események rendje és a nyelvi megfelelőjük sorrendisége közötti kapcsolatot a nyelvtudományban általában az időrend (Principle of Temporal Sequence) (Tai 1985: 49–72), illetve az ikonosság (Iconicity Principle) (Paprotté 1988: 447–506) elvének tekintették és értelmezték. Az empirikus kutatások azt mutatják, hogy a grammatikai idő olyan természetszerűen egyezik a valódi idővel, hogy nincs is szükség rá, hogy külön jelöljük azt. Az irodalomtudományban az ordo naturalis elv a narráció általánosan elfogadott konvenciója: az egymás után következő mondatok, amelyekben ugyanaz a grammatikai idő szerepel, a narráció világában az egymás után következő eseményekhez tartoznak.

A „jelölt” rend a természetes rendtől eltérően inkább a beszélő perspektíváját tükrözi. Így a szcena konstruálásának a különböző módjai a természetes és a „jelölt” rend közötti választási lehetőségnek tekinthetők. Például, amikor a konceptualizáció során a konceptualizátor előre meghatározza az események sorrendiségét. Ezt az ikonossági típust Nils Enkvist **tapasztalati ikonosságnak** (experiential iconicity) nevezi (Tabakowska után: 2001: 77–8). Ezt prototipikusan többek között a szakácsreceptek illusztrálják:

- (a) *In a huge copper pan put quantities of granulated sugar ...*
(‘A nagy rézedénybe tegyük az előírt mennyiségű porcukrot...’) (ford. B. J.)
- (b) *In a generously buttered fireproof dish place a thin sprinkling of 4 finely chopped shallots*
(‘A vajjal jól bekent tűzálló edénybe szórjunk vékonyan 4 (db) apróra vágott mogyoróhagymát’) (ford. B. J.)
- (c) *In an iron pot over a high flame put 4 tablespoons butter ...*
(‘A nagy tűzön lévő vasedénybe tegyünk 4 evőkanál vajat...’) (Tabakowska után: 2001: 77–8, ford. B. J.).

A helyhatározók helye a mondatban azt a rendet tükrözi, amely meghatározza a leírt folyamat egymás után következő szakaszait. Egy másik Enkvist által felhozott példamondat a turistaútikönyvből való, amely a „jelölt” sorrendjével a tapasztalati ikonosságot tükrözi:

In the centre of the town in the immediate vicinity of the cathedral, we find the source of Germany's shortest river, the Pader

(‘A város központjában, a katedrális közvetlen közelében Németország legrövidebb folyójának, a Padernek a forrása található’) (Tabakowska után: 2001: 78, ford. B. J.).

Mind a mondat eleje, mind pedig a helyhatározók belső organizációja megfelel annak a sorrendnek, amelyet a turistának követnie kell ahhoz, hogy megtalálja a szóban forgó folyó forrását: először a városközpont felé kell haladnia, és azután meg kell találnia a katedrálisat.

A „jelölt” rend elve a szöveg elemeinek hierarchikus strukturáltságát határozza meg, és annak a pszicholingvisztikai elvnek a pragmatikai motivációját képezi, amely szerint „legelőször a leg-sűrűtöbb feladattal kell foglalkozni” (Givón 1985: 199). A „legelőször azt, ami a legfontosabb” elvet a **téma – réma** rendszer realizálja. Ha a diskurzus biztosítja a téma nagymértékű előrejelzését, akkor a beszélő az első helyre a rémát teszi. Ha azonban érződik, hogy a beszélgető partnernek nehézségei lesznek a téma azonosításával, akkor a téma megmagyarázása megelőzi a tényleges információ átadását, például *Ha már Pistáról van szó, neki nem lett volna szabad eladnia a lakást*. A végső választás a „téma először” és a „téma később” között a konceptualizátor szubjektív döntésétől függ, attól, hogy ő hogyan értékeli a megnyilatkozás érthetőségi fokát.

A nyelvi sorok linearitása és a nyelven kívüli objektumok nem lineáris jellege közötti konfliktus tükröződik az ikonosság legjobban individualizált fajtájában, nevezetesen (a **szekvenciástól** eltérő) **holisztikus szkennelés** eredményeképpen létrejött képek sorrendjében, amelyet a konceptualizátor határozott meg. Itt a különböző módon történő szcena konstruálásának a lehetősége csak a tárgyakra (things) (az eseményekre és a folyamatokra nem), valamint az azokat összekapcsoló relációkra (relations) vonatkozik (a temporális relációktól eltérően). Ez a hagyományos grammatikai kategóriák tükrében azt jelenti, hogy a mondat szerkezetek különböznek egymástól a szcénában szereplő, különböző objektumokat profilírozó főnevek és az azokat determináló jelzők (például melléknevek, birtokos névmások stb.) rendjében. Így, az elemek sorrendje az alábbi mondatban: *Very laid – back Rufus was, cool as cucumber and with a cutting edge to his voice* (‘Rufus nagyon nyugodt volt, csigavérű és fegyelmezett, hangjában egy éles felhang érződött’ – Tabakowska után: 2001: 80 [ford. B. J.]) annak a jelentőségét emeli ki, amelyet a konceptualizátor a Rufus „nyugodt voltának” tulajdonít. Ez a szcena első eleme, amely a megfigyelőnek elsőként tűnt fel, a többi elem elrendezése viszont ikonikus – a percepció folyamat kronológiáját tükrözi.

A jelentés szubjektivistá elmélete, amely a kognitív nyelvészet metodológiai alapjául szolgál, a fogalmakat olyan képződményeknek tekinti, amelyek az adott egyén által észlelt és rendezett világnak a megfelelő fragmentumaira vonatkoznak. Azok a tulajdonságok, amelyeket az objektumokhoz, illetve az eseményekhez hozzárendelünk, egyrészt a világ fizikai percepciójából (az ember megismerési perspektívájából), másrészt pedig az egyéni meggyőződésekből, ítéletekből következnek. Bár a percepció fizikai (érzéki) dimenziója univerzális és a pszichológiai dimenzió a társadalmi-pszichológiai tényezőktől függ, valamint az egyén konkrét tapasztalatán alapul – a percepció végeredménye a konceptualizátor percepció viszonyítási keretétől függ (Hohulin 1987: 1–25). A fogalomképzés folyamatában szükség van az episztemológiai és axiológiai értékelésre is, amely a konceptualizátor által képviselt értékrendnek és meggyőzéseknek a tükröződése. A beszélő saját episztemológiai és/vagy axiológiai álláspontját képviselve, a nyelvi eszköztárából megfelelő választást hajt végre. Tehát, az **episztemológiai** és/vagy **axiológiai értékelés** is a „konvencionális ábrázolás” egyik dimenziójának tekintendő (Tabakowska 2001: 83–4).

Minden kognitív nyelvelmélet a figyelem központjába a metaforát helyezi, mivel ez számára kulcsjelentőségű kérdés. A kognitív nyelvészet a metaforának olyan alapvető mechanizmus státuszt tulajdonít, amely az élettapasztalatunk megértési folyamatát szabályozza. A metaforát nem tekintik a nyelvi kompetenciára vonatkozó szelekciós szabályok megsértésének, hanem annak a legalapvetőbb kifejezési módnak, amely lehetővé teszi, hogy az összetett és absztrakt dolgokat egyszerűb-

bekre és konkrétabbakra való hivatkozással fejezzük ki (Taylor 1989: 132). A metafora, a metonímiához hasonlóan, a különböző konceptualizációk, illetve jelentések összekapcsolásának az eredménye a **jelentésbővítés** (meaning extension) révén. A **metaforikus bővítés** (szélesítés) (metaphorical extension) fogalma közvetlen következménye annak a tételnek, amely szerint a nyelvi kategorizációra a prototípuselmélet elvei vonatkoznak. Az egyes kategóriák elemeinek nem egyforma státuszuk van – egyesek közülük jobban, mások pedig rosszabbul képviselik az adott kategóriát. Tehát, a kategóriának vannak jobb és rosszabb reprezentánsai. A kategóriáknak radiális (radial) felépítése van. A metaforikus bővítésen azokat a jelentéseket értik, amelyek az adott kategória perifériáján helyezkednek el, és a központi (prototipikus) jelentéshez az úgynevezett **családi hasonlóság** (family resemblance) révén kapcsolódnak. Az egyik legalapvetőbb bővítésfajta a fizikai térből kiindulva a mentális tér irányába történik, ahol a fogalmi konstrukciók helyezkednek el. Így, az alábbi mondatok:

*Hirtelenül esett a forint értéke;
Az utóbbi időben esnek az árak;
Érezhetően esik a színvonal;
A selyemszoknyának szép az esése*

a központi jelentés bővítését tükrözik, amely jelentést a következő példák illusztrálják:

*Ma egész nap esik az eső;
A feldobott kő tóba esett;
Az alma a földre esett a fáról.*

A metaforakutatások azt mutatják, hogy a metafora nagyon szorosan kapcsolódik a kultúrához. Mivel a metafora gyökerei az emberi tapasztalatban rejlenek, amely kultúrafüggő, tehát nyilvánvaló, hogy a metafora is kultúrafüggő, és gyakran megoldhatatlan problémákat okoz a fordításban, amely definíciója szerint interkulturális folyamat. A metafora konkrét értékrendszerekhez kapcsolódik, és nagyon közeli a kapcsolata az érzékszervi észleléssel is (Snell–Hornby 1988: 62–3). Így, definíciója szerint lefordíthatatlan.

A kognitívizmus megkülönbözteti az úgynevezett **fogalmi** (conceptual metaphors) és a **képi metaforákat** (image metaphors) (Lakoff 1989). A fogalmi metafora az egyik doménnek (fogalmi struktúrának) a másikon történő leképezésén, a képi metafora viszont a két konkrét képnek a konfrontációján alapul. A képi metaforák nagy nehézséget jelentenek a fordításban, mivel általában csak abban a kultúrában szerepelnek, amelyben létrejöttek, és amelyet a társadalmi, történelmi, környezeti tényezők határoznak meg. Az alapvető fogalmi metaforák mint a konvencionális ábrázolás komponensei a kategóriák alapszintű fogalmaival és az adott nyelvközösség által „szokásosnak” tartott szituációkkal kapcsolatosak. Tehát, azok nem specifikáltak és nem kontextusfüggőek.

Az eredeti metaforák „lefordíthatatlansága” nem a „grammatikai helytelenségekből”, hanem a megismerési korlátokból következik. Nézzük meg például azt a szakirodalomban gyakran idézett példát: *three farmyards away* (’három [gazdasági] udvarral tovább’). Short (1973: 100) azt írja, hogy „a *three farmyards away* által felidézett kép különleges, mivel az »udvar« nem állandó mértéke a hosszúságnak, és így mint mértékegység nem hasznosítható” (ford. B. J.). Ezt a kifejezést viszont csak akkor lehet a „lefordíthatatlanság” példájának tekinteni, ha a fordítás olvasójának az elméjében az eredetivel nem koherens kép jön létre, illetve ha a megismerési korlátok miatt például az a mondat: *The man could be seen fifteen farmyards away* (= ’A férfi látható volt tizenöt udvar távolságából’ [ford. B. J.]) érthetetlen lesz (Short 1973: 101). Az eredeti metaforák más nyelvre/nyelvekre történő lefordíthatósága természetesen viszonylagos.

A két szöveg, az eredeti és a fordítás ekvivalenciája a két konceptualizáció ekvivalenciáját jelenti, és mivel a konceptualizációs képesség a tapasztalatból következik, tehát az ekvivalencia a fordí-

tásban kizárólag a tapasztalati ekvivalenciából származhat. Az egyik ember tapasztalata azonban különbözik a másik emberétől – a különbségek nemcsak az egyes emberek között állnak fenn, hanem a társadalmi csoportok, nyelvközösségek stb. között is. Ez viszont kizárja az ekvivalenciát a fordításban. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a fordítás lehetetlen, ami egyébként a nyelvi relativizmus állandóan visszatérő fonalainak az egyike. A kognitív álláspont ebben a kérdésben kevésbé pesszimista. A kognitív nyelvészet perspektívájából a „tapasztalat” kontinuum, azaz olyan skála, amelynek az egyik végén az egyéni, a másikon pedig az univerzális (alapvető, mindenkéltől az emberi testtel kapcsolatos fizikai) tapasztalat helyezkedik el, és a két pólus közötti teret az adott kultúra sajátosságaiból eredő különböző tapasztalatok töltik ki. Ez a skála az adott nyelv konvencionizációjával azonos. Minél közelebb helyezkedik el az adott fogalom az „univerzális” pólushoz, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy ez a fogalom az adott nyelv fogalmi rendszerébe kerül, és e nyelv konvencionális ábrázolásának elemévé válik. Bár a fogalmi rendszerek különböznek egymástól, maga a konceptualizációs képesség univerzális, mivel minden nyelv minden használója rendelkezik vele ugyanúgy, mint az elementáris emberi tapasztalat esetében. A megértés tehát nem korlátozódik semmivel, sőt, az egyes konceptualizációs rendszerek közötti különbségek sem gátolhatják a megértést. A megértés azonban nem lehet azonos a „fordítással”. A megértés olyan valami, ami az egyént jellemzi, és az egyén konceptualizációs képességeitől, valamint a fogalmaknak a saját tapasztalatával történő összekapcsolásától függ.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski, J. 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései* (szerk.: Nyomárkay István). ELTE. Budapest.
- Bañcerowski, J. 2002. A profilírozás mint nyelvészeti fogalom. *Nyr.* 126:
- Bañcerowski, J. 2002. Néhány megjegyzés a nyelv kognitív felfogásához. *Nyr.* 126:
- Dennett, D. C. 1982. The Nature of Images and the Introspective Trap. In: N. Block. (szerk.): *Imagery*. Cambridge. MIT Press.
- Givón, T. 1985. „Iconicity, Isomorphism and Non – Arbitrary Coding in Syntax”. In: J. Haiman (szerk.): *Iconicity in Syntax*. Amsterdam/Filadelfia: John Benjamins.
- Hohulin, E.L. 1987. „Concepts and Categories. When is Tree not Tree?”. *Notes on Translations*. Vol. 122.
- Hopper, P. J., Thompson, S. A. 1980. Transitivity in Grammar and Discourse. *Language* 56.
- Grzegorzczkova, R. 1997. Nowe spojrzenie na kategorię aspektu w perspektywie semantyki kognitywnej. In: *Semantyczna struktura słownictwa wypowiedzi*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa.
- Kertész, András 2001. Nyelvészet és tudományelmélet. *Nyelvtudományi Értekezések*. 150. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Korzybski, A. 1948. *Science and Sanity. An Introduction to Non–Aristotelian Systems and General Semantics*. Lakeville: The International Non–Aristotelian Library Publishing Co.
- Lakoff, G. 1989. *The Current State of Research on Metaphor and Cognitive Topology*. Duisburg: LAUDA 266.
- Langacker, R. W. 1986. An Introduction to Cognitive Grammar. *Cognitive Science* 10.
- Langacker, R. W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Theoretical Prerequisites. Stanford:Stanford University Press. Vol. 1.
- Langacker, R. W. 1988. An Overview of Cognitive Grammar. In: B. Rudzka – Ostyn (szerk.): *Topics in Cognitive Linguistics. Current Issues in Linguistic Theory* 50. Amsterdam/Filadelfia: John Benjamins.
- Langacker, R. W. 1988. A Usage–based Model. In: B. Rudzka – Ostyn (szerk.): *Topics in Cognitive Linguistics. Current Issues in Linguistic Theory* 50. Amsterdam/Filadelfia: John Benjamins.
- Langacker, R. W. 1988. The Nature of Grammatical Valence. In: B. Rudzka – Ostyn (szerk.): *Topics in Cognitive Linguistics. Current Issues in Linguistic Theory* 50. Amsterdam/Filadelfia: John Benjamins.
- Langacker, R. W. 1993. Grammatical Traces of Some „Invisible” Semantics Constructs. *Language Science* 15.
- Osgood, C. E. 1980. *Lectures on Language Performance*. New York: Springer Verlag Inc.